

# A sintaxe dos proverbios. As estruturas *quem / quien* en portugués e español

Lucília Chacoto<sup>1</sup>

Universidade do Algarve e Onset-CEL

O obxectivo deste estudo é analizar proverbios portugueses e españois que comezan cunha oración relativa sen antecedente expreso e compara-las estruturas sintácticas presentes en ámbalas dúas linguas. Para tal fin, estableceuse un corpus de 1000 proverbios (500 portugueses e 500 españois). O marco teórico-metodolóxico adoptado é o Léxico-Gramática, elaborado por Maurice Gross (1975, 1981) e desenvolvido polo LADL.

Palabras clave: paremioloxía, sintaxe, estudo comparativo.

*The aim of this study is to analyse Portuguese and Spanish proverbs that begin with a relative clause without antecedant and to compare syntactic structures in both languages. Therefore we have established a corpus of 1000 proverbs (500 Portuguese and 500 Spanish). The framework of our lexical and syntactical description is the Lexicon-Grammar, defined by Maurice Gross (mainly 1975, 1981) and developped by LADL.*

*Keywords: paremiology, syntax, comparative study.*

## 0. Introducción

Moitos esforzos teñen feito os paremiólogos para identificar formalmente os proverbios, diferenciándoos de adaxio, aforismo, apotegma, refrán, dito, máxima, paremia, sentenza, entre outras designacións.

Efectivamente, unha das dificultades inherentes ó estudo destes enunciados con carácter proverbial consiste en definir (e, consecuentemente, delimitar) proverbio<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Tradución de Alba Vidal Fernández.

<sup>2</sup> Abstraerémonos da multiplicidade léxica que designa os enunciados con carácter proverbial e falaremos de frase proverbial ou, simplemente, de proverbio.

O proverbio é recoñecido intuitivamente, como afirma Maurice Gross (1982: 161-162), aínda que se ignore o seu significado e, consecuentemente, non se saiba utilizalo no discurso.

O significado dos proverbios que son semanticamente opacos (idiomáticos) débese memorizar. É de salientar que o grao de idiomaticidade é variable e que non tódolos proverbios son frases idiomáticas.

Por frases idiomáticas enténdese frases semanticamente non-composicionais, é dicir, aquelas cuxo sentido global non se obtén a partir dos sentidos individuais dos elementos que as constitúen:

*Quem semeia ventos, colhe tempestades.* [Port]<sup>3</sup>

*Quien siembra vientos, recoge tempestades.* [Esp]

[Quen sementa ventos, recolle tempestades] [Gal]

Ou tamén:

*Quem bem quer a Beltrão, bem quer a seu cão.* [Port]

*Quien bien quiere a Beltrán, bien quiere a su can.* [Esp]

[Quen quere a Xan (Beltrán), quere ó seu can] [Gal]

Con todo, como referimos anteriormente, non tódolos proverbios son idiomáticos:

*Quem bem está deixa-se estar.* [Port]

*Quien bien está, no se mueva.* [Esp]

[Quen ben está, non se mude] [Gal]

A propiedade xeral dos proverbios é, efectivamente, a fixación. A fixación pode impedir transformacións sintácticas como a pasiva, a permuta, a alteración de tempos verbais, entre outras<sup>4</sup>. Así, en:

*Quem cala, consente.* [Port]

[Quen cala, consente] [Gal]

se cambiámo-lo tempo do verbo:

= ?*Quem calou, consentiu.*

---

<sup>3</sup> As indicacións [Port] e [Esp] sinalan, respectivamente, os proverbios portugueses e españois. Sempre que sexa posible, poremos tamén, entre corchetes, o proverbio galego correspondente.

<sup>4</sup> Cf. a este respecto, Rodríguez Somolinos (1993: 56): “en su calidad de enunciado cerrado, el proverbio se presta a un estudio interno de su estructura. [...] Queda claro, en todo caso, que es la forma la que caracteriza a los proverbios, la que señala a un proverbio como tal. Ello explica su fijación y la práctica imposibilidad de su variación sintáctica”.

obtemos unha frase que, ó deixar de ser xenérica e de expresar unha verdade intemporal, perde o carácter proverbial.

Da mesma maneira, en castelán, o proverbio correspondente:

*Quien calla, otorga.* [Esp]

tampouco permite conxuga-los verbos nun tempo pretérito:

= ?*Quién calló, otorgó.*

Tal operación tamén tería como consecuencia a perda do valor proverbial do enunciado.

Malia que tódolos proverbios son frases fixas poden, non obstante, presentar variacións. En efecto, algunhas variantes son resultado da evolución da lingua, dunha adaptación á realidade máis próxima daqueles que as utilizan no discurso ou mesmo dunha mala percepción dos proverbios ó seren transmitidos oralmente.

Considéranse variantes as frases proverbiais que presentan diferenzas léxicas e sintácticas que non ameacen o sentido global do proverbio, senón que permitan establecer unha relación de equivalencia entre as frases:

*Quem muito abarca pouco abraça.* [Port]

= *Quem muito abarca pouco aperta.*

= *Quem muito abraça pouco aperta.*

= *Quem muito aperta, pouco arrocha.*

= *Quem tudo abarca, pouco ata.*

[Quen moito abarca (agarra), pouco aperta] [Gal]

Este proverbio presenta variación léxica ó nivel do verbo da oración relativa con función de suxeito (V =: *abarca, abraça, aperta*) e do verbo principal (V =: *abraça, aperta, arrocha, ata*). Neste contexto concreto, os verbos que cambian son sinónimos.

Tamén en:

*Quien bien ama, tarde olvida.* [Esp]

= *Quien bien quiere, tarde olvida.*

[Quen ben ama (quere), tarde esquece] [Gal]

os verbos *amar* e *querer* (*bien*) son semanticamente equivalentes. A variación léxica de verbos semanticamente próximos non afecta o sentido do proverbio.

Ou do mesmo modo:

*Quien hurta al ladrón gana cien años de perdón.* [Esp]

= *Quien hurta al ladrón ha cien años de perdón.*

= *Quien burla el burlador, cien días gana de perdón.*

[Quen rouba a un ladrón, gaña cen anos de perdón] [Gal]

A conmutación entre *hurtar* e *burlar*, entre *ganar* e *haber*, entre *años* e *días* ou entre *ladrón* e *burlador* non introduce ningunha alteración do significado global do proverbio, posto que se trata dunha frase idiomática. Só neste contexto, repetimos, os termos que cambian son sinónimos.

A variación consiste, ás veces, en introducir nos proverbios marcas locais ou rexionais (léxico utilizado e toponimia).

Julia Sevilla *et alii* (1999: 483) poñen como exemplo de adaptación dun proverbio:

*Quien fue a Sevilla perdió la / su silla.*

que en Galicia se di:

*Quen foi a Padrón, perdeu o sillón.*

O cambio de lugar, segundo os referidos autores, obriga a facer unha alteración do tipo de asento para obte-la rima. Efectivamente, o proverbio portugués correspondente é:

*Quem vai ao mar perde o lugar. Quem vai ao vento perde o assento.* [Port]

A rima interna facilita a memorización dos proverbios e evidencia a existencia dunha estrutura bimembre.

Do mesmo modo, o proverbio portugués:

*De Espanha nem bom vento nem bom casamento.* [Port]

presenta variación ó nivel do topónimo:

*De Esgueira nem bom vento nem bom casamento.*

Esgueira é unha localidade situada preto de Aveiro e só se utiliza esta variante do proverbio nesa rexión<sup>5</sup>. Trátase, pois, dunha adaptación local.

Con respecto á variación nos proverbios, Rafael Lapesa (1975) afirma que: “Los refranes poseen infinita capacidad de admitir variantes; conservan extraordinarios arcaísmos léxicos, sin que por eso dejen de renovarse continuamente. Aluden muchas veces a realidades de otros tiempos, desconocidas para la inmensa mayoría de los hablantes que los emplean; y a pesar de ello, no pierden su capacidad significativa, aunque en ocasiones se llenen de contenidos que no son los originarios”.

En resumo, os proverbios son frases fixas, atemporais, con valor xenérico, autónomas gramatical e referencialmente, principalmente de escasa dimensión, cunha estrutura

---

<sup>5</sup> No marco dunha tese de mestrado, describimos e analizamos a variación dos proverbios portugueses. Para un estudo sistemático e exhaustivo desta cuestión, *vide* Chacoto 1994.

bimembre en xeral, que poden ser idiomáticas e que, con frecuencia, presentan rima interna.

O presente estudo ten como obxectivo proceder á realización dunha análise contrastiva portugués-español dos proverbios que comezan por *Quem* (en portugués) e por *Quien* (en español), é dicir, as frases proverbiais que teñen como suxeito unha oración relativa sen antecedente expreso, tamén denominada *relativa livre* ou *relativa com antecedente nulo*<sup>6</sup>:

*Quem não se aventura não passa o mar.* [Port]

*Quien no se aventura no pasa la mar.* [Esp]

[O que non arrisca, non pasa o mar] [Gal]

Mirella Conenna (1988) levou a cabo un estudo contrastivo de 1000 proverbios franceses e 2000 proverbios italianos que comezan cunha oración relativa sen antecedente expreso, isto é, os que presentan a estrutura sintáctica: ((*Qui* + *Chi*) *V W*)<sub>0</sub> *V W*.

A autora xustifica a significativa diferenza numérica dos proverbios en francés e italiano como unha consecuencia da menor produtividade desta estrutura na lingua francesa<sup>7</sup>.

Blanco *et alii* (1995) realizaron un estudo semellante para o francés e o español, analizando cerca dun cento de proverbios franceses e españois (50 proverbios franceses e 50 casteláns). Restrinxiron, no entanto, o seu estudo ás seguintes estruturas:

- a) (*Qui* / *Quien V*)<sub>0</sub> *V*
- b) (*Qui* / *Quien V*)<sub>0</sub> *V N*<sub>1</sub>
- c) (*Qui* / *Quien V N*)<sub>0</sub> *V*
- d) (*Qui* / *Quien V N*)<sub>0</sub> *V N*<sub>1</sub>

Dito doutro modo, limitaron o seu estudo ós proverbios que comezan por unha oración relativa sen antecedente expreso cuxa oración principal pode levar un verbo sen complemento ou cun só complemento (preposicional ou non) e que cumpren a mesma condición no que respecta á estrutura interna da oración relativa, é dicir, exclúen tódolos proverbios que presenten dous complementos. Cabe mencionar tamén que os autores anteriormente citados afirman que simplificaron “ó máximo” a formalización dos datos, o que condiciona de maneira obvia a identificación e posterior descrición das subestruturas dos proverbios (aspecto que discutiremos máis adiante).

Pola nosa parte, pretendemos levar a cabo unha análise dos proverbios portugueses e españois coa seguinte estrutura xeral:

---

<sup>6</sup> Este estudo foi iniciado em 2005 e os primeiros resultados obtidos foron presentados, baixo a denominación “*Étude Contrastive Portugais-Espagnol des Phrases Proverbiales*”, no *1º Encontro Luso-Español sobre Gramática Contrastiva*, realizado na Universidade do Algarve (28 e 29 de Novembro de 2005).

<sup>7</sup> Cf. Conenna (1988: 101): “en italien, il s’agit d’une construction habituelle de la langue, tandis qu’en français l’absence de l’antécédent en fait une forme plutôt archaïque.”

((*Quem* + *Quien*) V W)<sub>0</sub> V W

Para tal fin, seguiremos unha metodoloxía semellante à utilizada por Conenna (1988) e Blanco *et alii* (1995), o que sen dúbida facilitará a confrontación cos resultados obtidos na análise das outras linguas.

O marco teórico é o Léxico-Gramática (utilizado tamén polos autores antes citados) e os proverbios preséntanse en táboas (ou matrices binarias), coa explicación das súas propiedades léxicas e sintácticas.

O Léxico-Gramática foi desenvolvido por Maurice Gross (1975 e 1981) e polo equipo do LADL (*Laboratoire d'Automatique Documentaire et Linguistique*) e baséase na gramática transformacional de Z. S. Harris (1965, 1968 e 1976).

O postulado fundamental da aproximación grossiana consiste en defender que as entradas do vocabulario non son palabras illadas senón frases.

Este marco teórico resulta particularmente adecuado para o estudo léxico-sintáctico dos proverbios, dado que os enunciados proverbiais son sempre frases fixas, que funcionan como unha única unidade de sentido.

A seguir, procederemos á descrición e análise do corpus obxecto deste estudo, isto é, dos proverbios introducidos por *Quem* (en portugués) e por *Quien* (en español).

## 1. O corpus

Reunido a partir de dez recollas paremiográficas, incluíndo dicionarios de proverbios, o corpus contén cerca de 1000 proverbios (500 proverbios portugueses e 500 proverbios españois).

Despois da elaboración da lista dos proverbios, procedeuse á clasificación sistemática da estrutura sintáctica dos proverbios portugueses e españois listados e foron inseridos en táboas.

### 1.1. As táboas

A representación en táboas (ou matrices binarias) está plenamente xustificada pola natureza, tipo e cantidade de información que nos permite analizar e describir.

Para a elaboración das táboas tívose en consideración a estrutura interna dos proverbios listados, é dicir, o número e tipo de compoñentes de cada proverbio. Así, cada táboa correspóndese cunha construción sintáctica distinta.

Os aspectos que hai que ter en conta na lectura das táboas son principalmente os seguintes:

As propiedades léxico-sintácticas aparecen dispostas en columnas.

Na columna do verbo incluíronse os adverbios de negación (*não, no*)<sup>8</sup>.

Na columna dos determinantes encontramos tódolos elementos que serven para determina-lo nome, principalmente os artigos definidos e indefinidos, os numerais e os adxectivos.

Na columna do nome figuran tódolos elementos que son complementos do predicado (verbal, nominal, etc).  $N_1$  corresponde ó primeiro complemento e  $N_2$  ó segundo complemento.

Ó termos adoptado a noción de adverbio de Maurice Gross (1986), incluímos na columna *Adv* non só os adverbios senón tamén os complementos circunstanciais e as proposicións subordinadas circunstanciais.

A columna Permuta permite comprobar se houbo algunha alteración da orde dos elementos léxicos con relación á estrutura da táboa.<sup>9</sup>

Ademais, tamén consideramos relevante a inclusión dunha columna que permite saber se o proverbio conta con algún membro ou extensión máis.

As observacións relativas a cada táboa faranse dúas a dúas (portugués e español) para poder visualizar mellor as semellanzas e as diferenzas entre as dúas linguas.

Por razóns de espazo, só podemos presentar aquí fragmentos das táboas. Polo mesmo motivo, optamos por describir e comentar unicamente as construcións (ou subestruturas) máis frecuentes.

## 2. Análise

A análise contrastiva dos proverbios farase, en primeiro lugar, a partir da descrición das táboas. Posteriormente, faremos algúns comentarios acerca de aspectos sintácticos relevantes para o estudo das construcións que se pretende analizar.

### 2.1. (*Quem/ Quien V*)<sub>0</sub> V

As dúas primeiras táboas, das que ofrecemos extractos abaixo, corresponden á clase de proverbios cuxa estrutura sintáctica non ten complemento, constituídos unicamente polo pronomes relativo *Quem / Quien* e por dous verbos que aquí presentan un uso intransitivo:

*Quem espera desespera.* [Port]

[Quen espera desespera] [Gal]

---

<sup>8</sup> Neste caso concreto, adoptamos o mesmo procedemento que Mirella Conenna (1988) e Xavier Blanco *et alii* (1995).

<sup>9</sup> A presentación en táboas débese completar coa representación en transdutores de estado finito (FST), de modo que a orde dos elementos do proverbio sexa perceptible, así como o agrupamento das variantes léxicas e sintácticas de cada proverbio.

**(Quem V)<sub>0</sub> V**

<i>Quem</i>	V	V	2. <sup>a</sup> parte
<i>Quem</i>	<i>aceita</i>	<i>não escolhe</i>	-
<i>Quem</i>	<i>acha</i>	<i>encaixa</i>	-
<i>Quem</i>	<i>aconselha</i>	<i>não obriga</i>	-
<i>Quem</i>	<i>ama</i>	<i>castiga</i>	-
<i>Quem</i>	<i>ama</i>	<i>cuida</i>	-
<i>Quem</i>	<i>baralha</i>	<i>não parte</i>	<i>quem parte não dá</i>
<i>Quem</i>	<i>cala</i>	<i>colhe</i>	-
<i>Quem</i>	<i>cala</i>	<i>consente</i>	<i>mas não sempre</i>

Tal como comentamos anteriormente, o adverbio de negación figura na columna do verbo.

A negación dáse con máis frecuencia na segunda parte do proverbio:

*Quem aceita não escolhe.* [Port]

O adverbio de negación pode, así e todo, aparecer en ámbalas dúas oracións:

*Quem não chora não mama.* [Port]

[O que non chora non mama] [Gal]

É moi pouco frecuente que a negación se dea só na oración relativa:

*Quem não aparece esquece.* [Port]

[O que non parece logo se esquece] [Gal]

O tempo verbal utilizado é, en xeral, o presente do indicativo, ben se trate do verbo interno da oración relativa con función de suxeito, ben do verbo da oración principal:

*Quem ama castiga.* [Port]

O presente ten un valor atemporal e transmite o carácter xenérico propio destes enunciados, que non permiten lecturas ancoradas no tempo ou no espazo e teñen un estatuto de validade permanente.

Nos casos en que o proverbio ten outro membro, consideramos relevante indicalo nunha columna, xa que a presenza destoutro membro do proverbio:



*Quem baralha não parte, (E<sup>10</sup> + quem parte não dá).* [Port]

ou unha extensión do mesmo:

*Quem cala consente (E + mas não sempre).* [Port]

[Quen cala consente] [Gal]

ás veces, fai máis preciso o sentido do proverbio ou introduce rima interna.

A seguinte táboa corresponde ós proverbios españois que presentan unha construción sintáctica sen ningún complemento:

*Quien busca, halla.* [Esp]

[Busca ben e atoparás] [Gal]

**(Quien V)<sub>0</sub> V**

<i>Quien</i>	V	V	2. <sup>a</sup> parte
<i>Quien</i>	<i>amonesta</i>	<i>ayuda</i>	<i>no denuesta</i>
<i>Quien</i>	<i>bina</i>	<i>envina</i>	-
<i>Quien</i>	<i>busca</i>	<i>halla</i>	-
<i>Quien</i>	<i>calla</i>	<i>otorga</i>	-
<i>Quien</i>	<i>calló</i>	<i>venció</i>	<i>y lo que quiso vió</i>
<i>Quien</i>	<i>destaja</i>	<i>no baraja</i>	-
<i>Quien</i>	<i>espera</i>	<i>desespera</i>	<i>y quien viene, nunca llega</i>
<i>Quien</i>	<i>guarda</i>	<i>halla</i>	-
<i>Quien</i>	<i>habla</i>	<i>siembra</i>	<i>quien oye, recoge</i>

En español, o tempo verbal tamén é, en xeral, o presente do indicativo, ben na oración relativa ben na oración principal. Son pouco frecuentes os proverbios con verbos no pretérito perfecto:

*Quien calló, venció (E + y lo que quiso, vió).* [Esp]

*Quien quiso hizo.* [Esp]

*Quien sufrió calló.* [Esp]

Se o verbo da oración relativa está conxugado en Pretérito Perfecto, entón, nese caso, o verbo da oración principal tamén o estará (o igual có verbo da segunda parte do proverbio, se o hai).

<sup>10</sup> O símbolo *E* corresponde a un elemento **lexicamente non realizado** (realización cero), secuencia **baleira**.

No caso de que a negación se dea na relativa sen antecedente, o adverbio de negación tamén está case sempre presente na segunda parte:

*Quien no arrisca no aprisca.* [Esp]

[O que non se arrisca non colle nin pisca] [Gal]

Só atopamos dúas excepcións:

*Quien no parece, perece.* [Esp]

[O que non parece, logo se esquece] [Gal]

e

*Quien no pueda andar que corra.* [Esp]

[Quen non poida andar, que corra] [Gal]

## 2.2. (*Quem/Quien V*)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>

As dúas táboas seguintes conteñen os proverbios cunha oración relativa suxeito constituída unicamente polo pronome *Quem/Quien* seguido de verbo e cuxo predicado está formado por un verbo e un complemento directo:

*Quem porfia mata caça.* [Port]

[Quen porfia mata a caza] [Gal]

### (*Quem V*)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>

<i>Quem</i>	V	V	Det	N1	Perm
<i>Quem</i>	<i>aconselha</i>	<i>não paga</i>	-	<i>custas</i>	-
<i>Quem</i>	<i>cala</i>	<i>apanha</i>	-	<i>pedras</i>	-
<i>Quem</i>	<i>canta</i>	<i>espanta</i>	<i>seu</i>	<i>mal</i>	+
<i>Quem</i>	<i>casa</i>	<i>quer</i>	-	<i>casa</i>	-
<i>Quem</i>	<i>chora</i>	<i>piora</i>	<i>seus</i>	<i>males</i>	+
<i>Quem</i>	<i>desdenha</i>	<i>quer</i>	-	<i>comprar</i>	-
<i>Quem</i>	<i>porfia</i>	<i>mata</i>	-	<i>caça</i>	-

Os proverbios desta matriz binaria son principalmente frases declarativas asertivas:

*Quem casa quer casa.* [Port]

[O que casa quere casa] [Gal]

Constitúen unha excepción os proverbios:

*Quem não pratica não é mestre.* [Port]

e

*Quem não se aventura não passa o mar.* [Port]

[Quen non se aventura, non pasa o mar] [Gal]

ámbolos dous frases declarativas negativas. Cómpre salientar que, en ámbolos proverbios, os adverbios de negación aparecen xa na oración relativa, xa na oración principal.

A permuta coloca o verbo principal en posición final, creando así un paralelismo ou unha simetría co verbo da oración relativa (que tamén está en final de oración) e pode xerar rima interna:

*Quem canta seu mal espanta.* [Port]

[O que canta, os seus males espanta] [Gal]

ou tamén:

*Quem chora seus males piora.* [Port]

Formalmente idénticos ós proverbios portugueses son os proverbios españois que figuran na seguinte táboa.

**(*Quien V*)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>**

<i>Quien</i>	V	V	Det	N1	Perm
<i>Quien</i>	<i>calla</i>	<i>apaña</i>	-	<i>pedras</i>	+
<i>Quien</i>	<i>canta</i>	<i>espanta</i>	<i>su</i>	<i>mal</i>	+
<i>Quien</i>	<i>escucha</i>	<i>oye</i>	<i>su</i>	<i>mal</i>	+
<i>Quien</i>	<i>no duda</i>	<i>no sabe</i>	-	<i>cosa alguna</i>	-
<i>Quien</i>	<i>no olvida</i>	<i>atormenta</i>	<i>su</i>	<i>vida</i>	-
<i>Quien</i>	<i>suspira</i>	<i>alivia</i>	<i>su</i>	<i>pesar</i>	+
<i>Quien</i>	<i>vive</i>	<i>loa</i>	<i>el</i>	<i>Señor</i>	-

A permuta produce unha certa asonancia:

*Quien calla pedras apaña.* [Esp]

*Quien suspira su pesar alivia.* [Esp]

ou provoca a aparición da rima interna:

*Quien canta su mal espanta.* [Esp]

[O que canta, os seus males espanta] [Gal]

permitindo, desa maneira, obter un equilibrio estrutural interno, ó coloca-lo verbo en posición final ben na oración relativa sen antecedente expreso, ben na oración principal.

### 2.3. (*Quem/Quien* V N<sub>1</sub>)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>

Unha das estruturas máis produtivas no corpus obxecto de análise é a que corresponde a (*Quem* V N<sub>1</sub>)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>, ou sexa, os proverbios con complemento directo ben na oración relativa ben na oración principal:

*Quem azeite mede as mãos unta.* [Port]

[Quen aceite mestura, as mans unta] [Gal]

#### (*Quem* V N<sub>1</sub>)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>

<i>Quem</i>	V	Det	N1	Perm	V	Det	N1	Perm
<i>Quem</i>	<i>abre</i>	<i>a</i>	<i>boca</i>	-	<i>quer</i>	-	<i>sopa</i>	-
<i>Quem</i>	<i>acha</i>	-	<i>besta</i>	-	<i>não compra</i>	-	<i>cavalo</i>	-
<i>Quem</i>	<i>acha</i>	-	<i>pau</i>	-	<i>faz</i>	-	<i>colher</i>	-
<i>Quem</i>	<i>afaga</i>	-	<i>mula</i>	-	<i>receberá</i>	-	<i>coices</i>	-
<i>Quem</i>	<i>ama</i>	<i>a</i>	<i>cabra</i>	-	<i>ama</i>	<i>o</i>	<i>cabrito</i>	-
<i>Quem</i>	<i>beija</i>	<i>meus</i>	<i>filhos</i>	+	<i>adoça</i>	<i>minha</i>	<i>boca</i>	+

Cando na primeira parte do proverbio temos un determinante, frecuentemente aparece na segunda parte o mesmo tipo de determinante:

*Quem faz um cesto faz um cento.* [Port]

[Quen fai un cesto, fai un cento] [Gal]

ou tamén:

*Quem seu carro unta seus bois ajuda.* [Port]

[Quen o seu carro unta, ós seus bois axuda] [Gal]

A pesar disto, tamén hai excepcións:

*Quem abre a boca quer sopa.* [Port]

O determinante cero (*Det = E*) confírelle un carácter xenérico ó *N = sopa*.

A táboa seguinte corresponde ós proverbios españois cun complemento directo xa na oración relativa, xa na oración principal:

*Quien comió la carne que roa el hueso.* [Esp]

[O que coma a carne, que roa o óso] [Gal]

**(*Quien V N<sub>1</sub>*)<sub>0</sub> V N<sub>1</sub>**

<i>Quien</i>	V	Det	N1	Perm	V	Det	N1	Perm
<i>Quien</i>	<i>anda</i>	<i>malos</i>	<i>caminos</i>	+	<i>halla</i>	<i>malos</i>	<i>abrojos</i>	+
<i>Quien</i>	<i>ata</i>	<i>su</i>	<i>dedo sano</i>	+	<i>desata</i>	-	<i>sano lo</i>	+
<i>Quien</i>	<i>aventura</i>	-	<i>todo lo</i>	+	<i>pierde</i>	-	<i>caballo y mula</i>	-
<i>Quien</i>	<i>comió</i>	<i>la</i>	<i>carne</i>	-	<i>que roa</i>	<i>el</i>	<i>hueso</i>	-
<i>Quien</i>	<i>comió</i>	<i>las</i>	<i>maduras</i>	-	<i>que coma</i>	<i>las</i>	<i>duras</i>	-
<i>Quien</i>	<i>da</i>	<i>el</i>	<i>consejo</i>	-	<i>da</i>	<i>el</i>	<i>tostón</i>	-

A repetición do verbo nas dúas partes crea unha simetría ou paralelismo sintáctico:

*Quien comió las maduras que coma las duras.* [Esp]

Ou tamén:

*Quien tiene din tiene don.* [Esp]

[Quen ten din ten don] [Gal]

Nesta táboa aparecen algúns proverbios que teñen o verbo principal conxugado no futuro do indicativo:

*Quien no cree en buena madre creerá en buena madrastra.* [Esp]

[Quen non cre en boa nai crerá en mala madrastra] [Gal]

Segundo Blanco *et alii* (1995: 150), as construcións sintácticas máis produtivas nos proverbios franceses e españois estudados (cerca dunha centena) son as caracterizadas por un maior equilibrio estrutural.

Segundo os autores (*ibidem*), en ámbalas linguas, a estrutura formal máis frecuente é indubidablemente a que ten complemento ben no interior da oración relativa ben na oración principal:

(*Qui / Quien V N1*)<sub>0</sub> V N1

*Qui vole un oeuf vole un boeuf*

*Quien va a Sevilla pierde su silla.*<sup>11</sup>

Tamén no noso corpus o número de proverbios que presentan a mesma estrutura en ámbalas oracións é significativamente superior, sendo escasos os proverbios con estruturas diferentes na oración relativa e na oración principal.

<sup>11</sup> Exemplos extraídos de Blanco *et alii* 1995.

## 2.4. (*Quem/Quien V Adv*)<sub>0</sub> V Adv

A táboa seguinte reúne os proverbios que teñen un adverbio no interior da oración relativa e outro na oración principal:

*Quem tudo quer tudo perde.* [Port]

[Quen todo o quere, todo o perde] [Gal]

### (*Quem V Adv*)<sub>0</sub> V Adv

<i>Quem</i>	V	Adv	Perm	V	Adv	Perm
<i>Quem</i>	<i>abarca</i>	<i>muito</i>	+	<i>aperta</i>	<i>pouco</i>	+
<i>Quem</i>	<i>ama</i>	<i>bem</i>	+	<i>castiga</i>	<i>bem</i>	+
<i>Quem</i>	<i>ama</i>	<i>bem</i>	+	<i>esquece</i>	<i>tarde</i>	+
<i>Quem</i>	<i>anda</i>	<i>mal</i>	+	<i>acaba</i>	<i>mal</i>	+
<i>Quem</i>	<i>ata</i>	<i>bem</i>	+	<i>desata</i>	<i>bem</i>	+

A repetición do adverbio nas dúas partes do proverbio:

*Quem com ferro mata com ferro morre.* [Port]

[O que a ferro mata a ferro morre] [Gal]

produce unha simetría estrutural, facilitando a súa memorización.

Efectivamente, son escasos os proverbios con dous adverbios antónimos:

*Quem muito abarca pouco aperta.* [Port]

[Quen moito abarca, pouco aperta] [Gal]

Cabe mencionar que, no caso de que se encontre repetido nos dous membros do proverbio o mesmo adverbio, a oposición pódese dar como consecuencia da ocorrencia de verbos de sentido contrario:

*Quem bem ata, bem desata.* [Port]

[Quen ben ata, ben desata] [Gal]

Nos proverbios que contan cunha estrutura interna idéntica nas dúas oracións, se a permuta se produce só nunha das partes, a alteración da orde básica dos compoñentes pode ter como obxectivo a obtención de rima interna:

*Quem a mesa alheia come janta e ceia com fome.* [Port]

[Quen espera a man allea, mal xanta e peor cea] [Gal]

A táboa seguinte contén os proverbios españois que presentan unha estrutura semellante á dos proverbios portugueses, é dicir, os que teñen dous adverbios:

*Quien más tiene más quiere.* [Esp]

[Quen máis ten, máis quere] [Gal]

**(Quien V Adv)<sub>0</sub> V Adv**

<i>Quien</i>	V	Adv	Perm	V	Adv	Perm
<i>Quien</i>	<i>abarca</i>	<i>mucho</i>	+	<i>aprieta</i>	<i>poco</i>	+
<i>Quien</i>	<i>ama</i>	<i>bien</i>	+	<i>desama</i>	<i>bien</i>	+
<i>Quien</i>	<i>ama</i>	<i>bien</i>	+	<i>olvida</i>	<i>tarde</i>	+
<i>Quien</i>	<i>anda</i>	<i>mal</i>	+	<i>acaba</i>	<i>mal</i>	+
<i>Quien</i>	<i>ata</i>	<i>bien</i>	+	<i>desata</i>	<i>bien</i>	+
<i>Quien</i>	<i>atiende</i>	<i>bien</i>	+	<i>aprende</i>	<i>bien</i>	+
<i>Quien</i>	<i>baila</i>	<i>en julio</i>	-	<i>llora</i>	<i>en diciembre</i>	-
<i>Quien</i>	<i>bebe</i>	<i>poco</i>	-	<i>bebe</i>	<i>más</i>	-
<i>Quien</i>	<i>casa</i>	<i>mal</i>	+	<i>enviuda</i>	<i>tarde</i>	+

Os adverbios que aparecen nos proverbios poden ser modificadores do verbo:

*Quien mal anda mal acaba.* [Esp]

[Quen mal anda, mal acaba] [Gal]

ou modificadores de frase:

*Quien baila en julio llora en diciembre.* [Esp]

Estamos ante dous adverbios de tempo nos dous membros do proverbio. Efectivamente, cando temos dous adverbios, estes son, en xeral, do mesmo tipo:

*Quien adelante no cata a atrás cae.* [Esp]

[Quen adiante non mira, para atrás se volve] [Gal]

Neste caso, trátase de dous adverbios de lugar.

Con todo, pódese observar que existen algunhas excepcións:

*Quien mal casa tarde enviuda.* [Esp]

Tal como observamos no caso dos proverbios portugueses, tamén en español a oposición entre dous membros do proverbio xorde da presenza de dous adverbios antónimos:

*Quien mucho abarca poco aprieta.* [Esp]

[Quen moito abarca, pouco aperta] [Gal]

ou de verbos con sentido contrario:

*Quien bien ama bien desama.* [Esp]

Inmediatamente a seguir á construción con complemento directo en ámbalas oracións, a estrutura con dous adverbios é a máis produtiva.

Repárese en que a presenza de adverbio non foi considerada relevante por Blanco *et alii* (1995) para o establecemento das subestruturas. Así, os referidos autores consideran (1995: 153) que proverbios como *Quien mucho abarca poco aprieta* e *Quien primero viene, primero muele* presentan a estrutura  $(Quien V)_0 V$ . De aí que non identifiquen a estrutura  $(Quien V Adv)_0 / V Adv$  como moi frecuente.

Cabe mencionar, porén, que os mesmos autores (*ibidem*) consideran que proverbios como *Quien poco sabe, presto lo reza* e *Quien poco tiene, poco puede* pertencen á clase  $(Quien V N_1)_0 V N_1$ , o que non nos parece coherente cos criterios de clasificación anteriores.

Vexamos, a seguir, algúns aspectos sintácticos presentes no corpus obxecto de análise e que consideramos relevantes para unha mellor comprensión destas estruturas:

## 2.5. Arcaísmos sintácticos

A conservación de arcaísmos léxicos e sintácticos é unha consecuencia da fixación propia deste tipo de enunciados, memorizados como unha única unidade léxica. Así, no corpus estudado, obsérvanse algúns complementos directos con preposición:

*Quem a Deus procura a Deus acha.* [Port]

ou tamén:

*Quem a um castiga a cem fustiga.* [Port]

*Quien a uno castiga, a ciento hostiga.* [Esp]

Do mesmo modo, o predicativo *medo*, construído na actualidade co verbo soporte *ter*, mantén nalgúns proverbios a construción arcaizante co verbo soporte *haber/haber*:

*Quem ameaça e não dá, medo há.* [Port]

*Quien amaga y no da, miedo ha.* [Esp]

[Quen ameaza e non dá, medo há] [Gal]

## 2.6. Construcións enfáticas con *é que*

As construcións denominadas enfáticas con *é que* son expresións de realce que lle confiren ó suxeito un papel máis evidente, colocándoo de relevo:

*Quem tem unhas é que toca guitarra.* [Port]

A secuencia con *é que* pódese eliminar sen que, por iso, a estrutura sintáctica resulte agramatical:

*Quem tem unhas toca guitarra.* [Port]



Porén, como referiu Casteleiro (1979: 103), a redución a cero ten que ser feita en conxunto, ou sexa, só se pode elimina-la totalidade da secuencia. En caso de que a redución a cero sexa parcial, a frase resulta agramatical:

*\*Quem tem unhas é toca guitarra*

ou:

*\*Quem tem unhas que toca guitarra*

A propósito, repárese en que a construción enfática con *é que* introduce unha énfase contrastiva<sup>12</sup>:

*Quem está no convento é que sabe o que lá vai dentro.* [Port]

Compárese con:

*Quem está no convento sabe o que lá vai dentro.*

Esta énfase contrastiva é idéntica á que resulta da presenza dun adverbio de exclusión como *somente* ou *apenas*:

*Apenas ou somente quem está no convento sabe o que lá vai dentro.*

Estas construcións enfáticas non se deben confundir con outras estruturas como:

*Quem anda depressa é quem mais tropeça.* [Port]

[Quen leva présa, no bo camiño tropeza] [Gal]

debido a que, a diferenza das construcións enfáticas con *é que*, as construcións con *é quem* permiten a permuta dos compoñentes:

*Quem mais tropeça é quem anda depressa.*

Trátase dunha permuta-espello.

## **2.7. Variantes dos proverbios cunha oración relativa sen antecedente e con antecedente**

No corpus obxecto de análise, algúns proverbios posúen unha variante con relativa sen antecedente expreso e outra con antecedente expreso:

*Quem parte e reparte fica com a melhor parte.* [Port]

= *O que parte e reparte, se no partir tem arte, fica com a melhor parte.*

[O que parte e bem reparte, se no repartir tem arte, quédase coa mellor parte] [Gal]

O pronome *Quem/Quien* ten un valor abstracto e xeneralizador que resulta da indeterminación do suxeito e de tal xeito que se verifica a intención do enunciado proverbial de ser referencialmente autónomo<sup>13</sup>.

---

<sup>12</sup> Cf. Casteleiro 1979: 100 e 104.

A Real Academia Española, en *Esbozo de una Nueva Gramática* (1995: 526), afirma, a propósito destas oracións relativas, “A menudo empleamos, sobre todo tratándose de personas, el relativo *que* precedido del artículo, o *quien*, para indicar en general a cualquier persona. Numerosos gramáticos llaman a este empleo **relativo de generalización**”, dando como exemplo, “*Quien siembra vientos recoge tempestades; El que a hierro mata a hierro muere; Quien bien te quiere te hará llorar*”. Ademais, engade (1995: 531): “Este pronombre [*Quien*] equivale a *el que, la que, los que, las que*; se refiere únicamente a personas o cosas personificadas.”

Podemos, en efecto, considerar, tal como afirman Mateus *et aliae* (2003: 678), que existe un “paralelismo entre as relativas livres e as relativas com antecedente”:

*Quem a dois senhores há-de servir a algum há-de mentir.* [Port]

= *O que a dois senhores servir, a alguém há-de mentir.*

[Quen a moitos amos serve, poida dar que algún lle sobre] [Gal]

*Quem não quer quando pode não pode quando quer.* [Port]

= *O que não quer, quando pode, quando quer não poderá.*

[O que pode e non quere, cando queira, non poderá] [Gal]

Compárese, non obstante, cos proverbios seguintes:

*Quem mal começa mal acaba.* [Port]

= ?*O que mal começa mal acaba.*

[Quen mal empeza, mal acaba] [Gal]

e

*Quem torto nasce tarde ou nunca se endireita.* [Port]

= ?*O que nasce torto tarde ou nunca se endireita.*

[O que torto nace, tarde ou nunca se endereita] [Gal]

Nestes dous casos, a diferenza da variante con *quem*, que corresponde exclusivamente a un suxeito [+ humano], pódese considerar que a variante con *o que* ten un carácter máis

---

<sup>13</sup> Cf. Alcina & Bleca (2001: 692): “Hay que considerar el relativo llamado de **generalización** como el que identifica el antecedente con un concepto genérico lexicalizable suscitado por la base de significado que el pronombre aporta: *Quien pregunta, a Roma va.*”

Tamén Mateus *et aliae* (2003: 680), a propósito do proverbio “*Quem vai ao mar perde o lugar*”, afirman: “*quem* corresponde a uma variável universalmente quantificada e a frase pode ser aproximada de uma estrutura de implicación (“se alguém vai ao mar, então perde o lugar” ou “todo aquele que vai ao mar perde o lugar”).”

amplo. Dito doutro modo, nestes dous proverbios, máis concretamente na variante introducida por *o que*, o suxeito pode ser [+ humano] ou [- humano].

No proverbio seguinte:

*Ri melhor quem ri por último.* [Port]

= *O que ri por último ri melhor.*

[Quen ri o último, ri máis a gusto] [Gal]

na primeira variante, o suxeito, dado que é un compoñente máis longo que o predicado verbal, aparece posposto a este. É dicir, obsérvase unha permuta de lonxitude (*vide* Harris 1976).

Algúns proverbios españois presentan a mesma variación, isto é, o proverbio comeza por unha oración relativa con ou sen antecedente expreso:

*Quien busca el peligro, en él perece.* [Esp]

= *Él que busca el peligro, en él perece.*

[Quen busca o perigo, nel topa a morte] [Gal]

Ou tamén:

*Quien lejos va a casar, o va engañado o va a engañar.* [Esp]

= *Él que fuera va a casar, o va engañado, o va a engañar.*

[O que fóra vai casar, ou vai enganado ou vai enganar] [Gal]

## 2.8. A estrutura formal e a función sintáctica da oración relativa

Os proverbios que comezan por *Quem / Quien* son frases complexas cunha estrutura de subordinación na que a oración relativa corresponde a un argumento da oración principal. Ese argumento é, na maioría dos casos, o suxeito.<sup>14</sup> Verifícase, porén, que a pesar de seren formalmente idénticos, algúns proverbios presentan en posición inicial unha oración relativa con función de complemento directo:

*Quem em um ano quer ser rico aos seis meses enforçam.* [Port]

[Quen nun ano quere ser rico, ó mediodía, afórcano] [Gal]

Ou tamén:

*Quem de mel se faz moscas o comem.* [Port]

[Quen todo é mel, cómeno as abellas] [Gal]

---

<sup>14</sup> Barrado Belmar (2006: 164) destaca que: “En las frases no marcadas, el sujeto, agente y tema tienden con frecuencia a coincidir sobre el mismo constituyente de la frase, es decir en primera posición.”

Cando o complemento directo aparece en posición inicial de frase deixa un pronome persoal oblicuo átono, na forma acusativa (copia pronominal) no lugar correspondente.<sup>15</sup>

Tamén en:

*Quem não pede não o ouve Deus.* [Port]

[Deus non oe a quen non pide. A quen non fala, Deus non o oe] [Gal]

De igual modo, en español:

*Quien de ajeno se viste, en la calle lo desnudan.* [Esp]

[O que de alleo se viste, na rúa o ispen] [Gal]

Repárese en que a alteración da orde básica, secuencia lineal ou neutra, ten un valor expresivo, enfático, colocando o compoñente desprazado en relevo.

A oración relativa pode tamén te-la función de complemento indirecto:

*Quem faz casa na praça, uns dizem que é alta, outros que é baixa.* [Port]

*Quien casa labra en la plaza, unos dicen que es alta y otros que es baja.* [Esp]

Nestes casos, o verbo da oración principal pide a preposición e pode ser omitida.

Tamén en:

*Quem o asno gaba, tal filho lhe nasce.* [Port]

*Quien el asno alaba, tal hijo le nazca.* [Esp]

A anteposición do complemento indirecto implica a presenza dun pronome persoal complemento átono, na forma dativa, no lugar correspondente.

A copia pronominal é necesaria para que a función do compoñente se entenda correctamente.

O complemento indirecto sen preposición expresa está formalmente próximo ó suxeito e o mesmo acontece co complemento directo.

Nestas construcións con complemento anteposto, o tema non corresponde ó suxeito senón ó complemento que ocupa a posición inicial de frase.

---

<sup>15</sup> Rodríguez Somolinos (1993: 58): “Habitualmente en francés moderno las subordinadas de relativo modifican un sustantivo, el antecedente. El grado cero de este antecedente produce una sustantivación de la subordinada de relativo, que pasa a funcionar como un SN con relación al verbo de la oración principal. Muy generalmente la relativa funciona como sujeto, esta construcción está documentada también actualmente en francés escrito literario. Más rara vez puede cumplir la función de un complemento de objeto 1 o de objeto 2, en este caso la construcción es específica de los proverbios: *Qui se fait bête, le loup le mange*, [...], *Qui crache en l’air, il lui en retombe sur le nez*, [...]”

En suma, tal como afirma Barrado Belmar (2006: 168), “el procedimiento de la anteposición o anticipación o «*dislocazione a sinistra*» tanto en los fraseologismos como en las paremias, constituye una estrategia formal usual y frecuente cuya finalidad principal es destacar y «marcar» no solo el elemento o elementos que se desplazan sino el conjunto de la expresión a la que pertenecen” .

### 3. Conclusións

Malia que, ata ó momento, non se fixo a descrición exhaustiva das estruturas sintácticas dos proverbios, e tampouco se conseguiu establecer criterios formais que permitan identificar rigorosamente este tipo de enunciados, non hai dúbidas canto á enorme frecuencia de proverbios que comezan cunha oración relativa sen antecedente expreso. Trátase dun modelo sintáctico moi produtivo, cuxa constitución interna é, non obstante, moi variada.

Tentamos contribuír a un coñecemento máis profundo dos aspectos formais dos proverbios e comprobar de forma rigorosa e tan exahustivamente como fose posible se, entre dúas linguas tan próximas como o portugués e o español, as estruturas sintácticas dos proverbios son similares e presentan a mesma frecuencia. Dito con outras palabras, pretendíase saber se as subestruturas destes proverbios ocorren coa mesma frecuencia en ámbalas linguas.

Dado o parentesco lingüístico que une ó portugués e ó español (e sobre todo ó galego), era plausible supor que as estruturas sintácticas presentadas polos proverbios que comezan que son introducidos por cunha oración relativa sen antecedente expreso fosen moi similares.

Este estudo permitiu verificar que, en portugués e español, as subestruturas máis frecuentes son as que presentan simetría interna, resultante da identidade de número e tipo de compoñentes na oración relativa e na oración principal (isocólon).

O paralelismo sintáctico facilita non só a identificación do proverbio senón tamén a súa memorización.

Os proverbios que teñen como suxeito unha oración relativa sen antecedente expreso son formalmente idénticos ós que comezan cun complemento directo ou cun complemento indirecto (sen preposición). A anteposición do complemento directo ou do complemento indirecto en posición inicial de frase é un proceso con valor expresivo. Nestes casos, os complementos antepostos (topicalizados) corresponden ó tema.

A lista de tódalas variantes dos proverbios é un aspecto que non se debe descoidar (dada a necesidade de, por exemplo, ó traducir, atopa-lo proverbio correspondente semántica e sintacticamente).

Presentamos aquí algúns dos resultados obtidos. Este estudo está, porén aínda lonxe do seu remate, dada a necesidade da sistematicidade e exhaustividade indispensables tanto para o paremiólogo como para o tradutor.

Nun futuro próximo, pretendemos aumenta-lo número de provérbios tratados, refina-la análise e ampliala a outras linguas ou a provérbios que presenten outras estruturas sintácticas.

#### 4. Bibliografía

- ALARCOS LLORACH, Emilio (2005): *Gramática de La Lengua Española*. Real Academia Española, Col. Nebrija y Bello, 14ª reimp., 1ª ed.: 1999, Espasa, Madrid.
- ALCINA, Juan e BLECUA, José Manuel (2001): *Gramática Española*. 11ª ed., 1ª ed.: 1975, Ariel, Barcelona.
- BARRADO BELMAR, Mari Carmen (2006): “Estrategias formales en las paremias italianas: La dislocacione a sinistra” en *Paremia 15*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 163-168.
- BLANCO, Xavier; MORENO, Loli e WUATTIER, Sylvie (1995): “Lexique-grammaire et proverbe dans le cadre du FLE” en *Enseignement / Apprentissage du FLE – Répères et Applications*. ICE- Université Autonome de Barcelone, 149-164.
- CASTELEIRO, João Malaca (1979): “Sintaxe e Semântica das Construções Enfáticas com *é que*” en *Boletim de Filologia*, Tomo XXV (1976/79), Fasc. 1-4, INIC-CLUL, Lisboa, 97-166.
- CHACOTO, Lucília (1994): *Estudo e Formalização das Propriedades Léxico-Sintácticas das Expressões Fixas Proverbiais*. Tese de Mestrado, Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa.
- (1996): “Um Apontamento sobre o Proverbio na Literatura Portuguesa: a *Carta de Guia de Casados* de D. Francisco Manuel de Mello” en *Estudos de Literatura Oral (ELO) 2*, Centro de Estudos Ataíde de Oliveira: Universidade do Algarve, 93- 104.
- (1997): “Quem conta um conto acrescenta um ponto. Figement et variation dans les proverbes portugais” en *Paremia 6*, 1997, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 183-188.
- (no prelo): “«*Mais vale um gosto na vida que três vinténs na algibeira*» - Las estructuras comparativas en los provérbios portugueses” en *Actas do Congreso Internacional de Fraseoloxía e Paremioloxía*, Santiago de Compostela-Lugo, 19-22 de setembro de 2006.
- CONDE TARRÍO, Germán (2001): *Diccionario de Refrãs*. Editorial Galaxia, Vigo.
- CONENNA, Mirella (1988): “Sur un lexique-grammaire comparé de proverbes” en *Langages 90*, 1988, Larousse, Paris, 99-116.
- CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de Fraseología Española*. Gredos, Madrid.
- GROSS, Maurice (1982): “Une Classification des Phrases Figées du Français” en *Revue Québécoise de Linguistique*, vol. 11, nº 2, 1982, 151-185.
- (1986): *Grammaire transformationnelle du français. Syntaxe de l’adverbe*. Asstril, Paris.
- LAPESA, Rafael (1975): en *Prólogo de Diccionario de Refranes*. Campos, Juana G. e Ana Barella (2002), 1ª ed.: 1993, 3ª ed., Espasa, Madrid.

- MATEUS, Maria Helena Mira *et alii* (2003): *Gramática da Língua Portuguesa*, 5ª edición revista e aumentada, Caminho, Lisboa.
- RAE (1995): *Esbozo de una Nueva Gramática de la Lengua Española*. 14ª reimpressão, 1ª ed. 1973, Espasa Calpe, Madrid.
- RODRÍGUEZ SOMOLINOS, Amalia (1993): “Arcaísmos sintácticos en los proverbios franceses” en *Paremia 1*, 1993, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 55-63.
- SCHAPIRA, Charlotte (1999): *Les stéréotypes en français: proverbes et autres formules*. Col. Essentiel, Ophrys, Paris .
- SEVILLA MUÑOZ, Julia *et alii* (1999): “La búsqueda de correspondencias paremiológicas en castellano, catalán, gallego, vasco, francés e inglés” en *Paremia 8*, 1999, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 481-486.

